

ВКЛЮЧЕННЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В СОЦІАЛЬНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ

Володимир Шевченко

докторант Інституту спеціальної педагогіки НАПН України

(м. Київ, Україна)

shevchenko_volodumur@ukr.net

Анотація. У статті автор розглядає важливе питання для сучасної освіти в Україні, яка перебуває в стадії реформування - включення дітей з особливими потребами в соціально-освітнє середовище. Він ставить за мету визначити можливості для включення дітей з особливими потребами до соціально-освітнього середовища та розкрити проблеми адаптації за допомогою методів аналізу, синтезу, систематизації та узагальнення. Автор визначає поняття «соціалізація», «соціальне середовище» та «соціально-освітнє середовище». Він наголошує на особливостях взаємодії дітей з особливими потребами із соціальним середовищем. Автор зазначає, що інтеграція та соціалізація дітей з особливими потребами – це складний і тривалий процес. Він потребує суттєвих змін у ставленні до дітей з інвалідністю, які потребують не лише педагогічної та психологічної підтримки і заходів реабілітації, а й належних умов для актуалізації своїх здібностей, розвитку особистих якостей та потреб у соціальному, моральному і духовному самовдосконаленні. Включення дітей з особливими потребами в соціальне середовище полягає у створенні психологічно-педагогічних умов для навчання та спілкування, взаємодії такої дитини в освітньому закладі. Автор статті також зазначає, що повноцінне виховання дітей з особливими потребами не може відбуватися окремо від сім'ї. Тому сім'я є досить важливим і значимим компонентом для соціалізації дітей з особливими потребами. Саме їй належить найголовніша та найвідповідальніша роль у цьому процесі, фахівці ж мають допомагати та підтримувати такі родини. Автором встановлено, що на сьогодні вплив батьків дітей з особливими потребами на систему надання освітньо-реабілітаційних послуг та на прийняття державних рішень у цій сфері є досить значним. Необхідно розкрити потенціал їхніх можливостей для максимальної інтеграції дітей в соціально-освітнє середовище.

Ключові слова: інклюзивна освіта, діти з особливими потребам, соціалізація, соціальне середовище, соціально-освітнє середовище, сім'я, компетентність.

Volodymyr Shevchenko

INCLUSION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN THE SOCIAL AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. In the article the author considers an important issue for modern education in Ukraine, which is in the process of reforming. Inclusion of children with special needs aims to identify opportunities for them in the social and educational environment. Also, to discover problems of adaptation, that means: analysis, synthesis, systematization and generalization methods. The author defines the concept of "socialization", "social environment" and "social and educational environment". He emphasizes the peculiarities of interaction of children with special needs and the social environment. The author notes that the integration and socialization of children with special needs is a complex and lengthy process. It requires significant changes in the attitude towards children with disabilities. They require not only pedagogical and psychological support and rehabilitation measures. They need the proper conditions for actualization of their abilities, development of personal qualities and needs in social, moral and spiritual self-improvement. Inclusion of children with special needs in the social environment is to create psychological and pedagogical conditions for learning and communication, the interaction of such a child in an educational institution. The author of the article also notes that full-fledged education of children with special needs can not take place separately from the family. Therefore, the family is a very important and significant component for the socialization of children with special needs. It has the most important and most responsible role in this process. Specialists should help and support such families. The author finds that today the influence of parents of children with special needs on the system of providing educational and rehabilitation services and on making state decisions in this sphere is quite significant. The potential of their capabilities for maximizing the integration of children into the social and educational environment needs to be revealed. Provision of specialized care and family support plays a vital role in strengthening social integration and promotes conditions that allow children to adapt to the social environment, including with the help of inclusive education.

Key words: inclusive education, children with special needs, socialization, social environment, social and educational environment, family, competence.

Постановка проблеми. Нагальною потребою сучасного етапу розвитку демократичної освіти в Україні є створення умов для залучення кожної дитини, людини до навчально-виховного процесу із урахуванням їхніх загальних та спеціальних потреб, особливостей соціального досвіду, рівня розвитку культури, своєрідності ціннісних орієнтацій. Актуальною проблемою освіти XXI століття є залучення дітей з особливими потребами до основного потоку

дітей, колективу, спільноти навчального закладу, тобто до інклюзивної освіти. З 2012 року і в Україні почала формуватися державна система підтримки таких дітей.

Закордонні та вітчизняні наукові дослідження засвідчують необхідність і важливість організації взаємодії дітей з різноманітних культурних середовищ, з відмінними здібностями, своєчасними і особливими потребами, різними ціннісними орієнтаціями в умовах соціального середовища. Організація навчально-виховного процесу учнів різних категорій шляхом удосконалення сприятливих психолого-педагогічних умов, використання корекційно-компенсаторної складової забезпечує можливості набуття ними соціального досвіду, досвіду міжособистісної взаємодії, саморегулювання моральної поведінки, розвитку власної особистості задля подальшої успішної інтеграції в соціальне середовище (Соболевська, 2004, с. 172).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність і необхідність освітньої, соціальної та культурної інтеграції дітей з особливими потребами підкреслюються в роботах вітчизняних А. Колупаєвої, М. Малофєєва, Н. Назарової, Н. Шматко, М. Чайковського та інших, а також закордонних вчених: Ч. Веббер, Т. Лорман, Т. Міттлер, Д. МакГі Річмонд, К. Стафофорд, Д. Рубейн, С. Хайнес, Д. Харві та інші.

. У дослідженнях І. Бгажнкової, В. Бондаря, Л. Волкової, І. Гілевич, В. Засенка, О. Мастюкова, Г. Махортової, А. Московкіна, Т. Сак, В. Синьова, Л. Тигранової, Л. Шипіциної особлива увага приділяється питанням надання практичної допомоги особам з особливими потребами в процесі їх інтеграції в суспільство, вивченням спеціальних умов успішної інклюзії, визначенням основних напрямів зі включення дітей з особливими потребами до загальноосвітнього процесу.

Мета і завдання дослідження полягають у визначенні можливостей для включення дітей з особливими потребами до соціально-освітнього середовища та розкритті проблем їх адаптації.

Методи дослідження: аналіз, синтез, систематизація та узагальнення, за допомогою яких таке явище як включення дітей з особливими потребами в соціально-освітнє середовище розкладається на складові частини, поєднується на компоненти, упорядковується інформація і робиться висновок щодо можливостей їх включення до соціально-освітнього середовища.

Результати дослідження. В умовах сучасної системи освіти школи та інші освітні установи набувають все більшої свободи у виборі напрямків, методів і засобів їх розвитку: з'являються нові типи шкіл, впроваджуються інноваційні технології, розробляються і реалізуються авторські програми. Провідні тенденції освіти у світі пов'язані з ідеєю створення умов для всебічного розвитку особистості (Гуцуляк, 2017, с. 304).

Важливим аспектом процесу соціалізації особистості є її власна активність. Процес набуття соціального досвіду або якостей не є процесом механічного перетворення людини в суспільну особистість. Усі зовнішні впливи діють через внутрішні особливості людини (потреби, інтереси, мотиви тощо) та її набутий досвід взаємодії із середовищем. Тому її ставлення до соціальних цінностей, а також до самих зовнішніх впливів і конкретної ситуації зумовлює відповідну поведінку та вчинки.

Для розуміння розкриємо необхідну термінологію: «соціалізація», «соціальне середовище», «соціально-освітнє середовище». Вони між собою взаємопов'язані.

У наукових дослідженнях є багато визначень терміну «соціалізація». Ми за основу беремо наступне: *соціалізація* – це набуття людиною соціальних якостей, необхідних для життя в суспільстві та взаємодії із соціальним середовищем (К. Альбуханова-Славська, В. Пазенко);

Соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життєдіяльності і розвитку людини (духовних, міжособистісних, виробничих та ін. відносин), що впливають на її свідомість та поведінку. Структура соціального середовища багаторівнева (мікрорівень – безпосереднє соціальне оточення – сім'я, формальна чи неформальна група; мезорівень – регіональні, територіальні,

поселенські та інші спільноти, які є носіями і виразниками специфічної культури і способу життя; макрорівень – економічна, соціальна, політична і духовна система відносин). Наявність соціального середовища – необхідна та обов’язкова умова соціалізації особистості.

Також для нашого дослідження є важливим поняття «соціально-освітнє середовище». У психолого-педагогічній науці існує декілька підходів до його визначення як одного із найважливіших чинників розвитку особистості. На думку Н. Гевчук, і ми його поділяємо, *соціально-освітнє середовище* – це система взаємодії різних соціальних інститутів, які сприяють накопиченню соціального досвіду індивіда, розвитку особистості як структурної одиниці суспільства (Гуцуляк, 2017, с. 305-306).

Інтеграція та соціалізація дітей з особливими потребами – це складний процес. Він потребує суттєвих змін у ставленні до дітей з інвалідністю, які потребують не лише матеріальної, фінансової, гуманітарної підтримки і заходів реабілітації (медичної, професійно-освітньої, соціально-побутової), а й належних умов для отримання знань, актуалізації своїх здібностей, розвитку особистих якостей і потреб.

Важливою у цьому процесі є соціально-педагогічна реабілітація, яка полягає у створенні таких умов для саморозвитку дитини, в результаті яких виробляється активна життєва позиція особистості. Проте, значна частина дітей з особливими потребами, незважаючи на зусилля, що вживаються суспільством, з метою їх навчання та виховання, ставши дорослими виявляється непідготовленою до інтеграції у доросле соціальне середовище. Разом з тим, практика свідчать, що будь-яка людина, яка має порушення розвитку, може за відповідних умов стати повноцінною особистістю, розвиватися духовно, забезпечувати себе в матеріальному плані та бути корисною суспільству (Палилюлько, 2017, с. 236–237).

Діти з особливими потребами мають своєрідні особливості розвитку, які не дають їм можливості самостійно, без сторонньої допомоги, входити до соціально-освітнього середовища. Вони виявляються наступним чином:

- неспроможності бути залученим до різноманітних, бажаних видів, форм діяльності, що гальмує задоволення усіх особистісних потреб дитини (потреби в самоствердженні, усвідомленні своєї значущості, розвитку), а тому зумовлює усвідомлення відсутності деяких здібностей;

- недостатньому рівні участі у різних видах діяльності, особливо привабливих, що обмежує можливості міжособистісної взаємодії з іншими учнями, розвиток потреби у спілкуванні з ними.

Ці потреби також здатні сприяти розвитку й вдосконаленню інших здібностей таких дітей; неспроможність задовольнити деякі потреби в конкретній діяльності дає можливість компенсувати їх розвиток шляхом досягнення успіхів в інших сферах життя. Тому на соціалізацію дітей з особливими потребами впливають багато чинників та мікрочинників, від яких залежить подальший розвиток дитини (Соболевська, 2004, с. 173–174).

Значна роль у входженні дитини до соціально-освітнього середовища належить педагогу, його внутрішній позиції, методам та цілям. Саме він обумовлює, яким бути новому поколінню, оскільки «тиражує» не лише зміст свого предмету, а й свій тип мислення, спілкування, поведінки, оцінки подій. Освітні й педагогічні інновації як пошук нового «всередині», як «включення» в дію невикористаного раніше потенціалу учня мають складати духовну складову суб'єкта навчання (Кремень, 2013, с. 4–5).

Саме тому головною організаційною формою соціальної адаптації та інтеграції в суспільство дітей з особливими потребами в умовах освітнього середовища є інклюзивна освіта, яка включає осіб з особливими освітніми потребами до соціального середовища (Гордієнко, 2014, с. 32). Звичайно, протягом десятиліть такі діти були відірвані від суспільства, тому за такий короткий проміжок часу воно ще не готове сприймати їх серед свого оточення. Проте, останнім часом, за рахунок широкого інформування і розроблення законодавчої та методичної бази, в Україні прослідковується тенденція до позитивних змін у ставленні суспільства, загальноосвітніх навчальних закладів, фахівців до дітей з особливими потребами та їх батьків (Хворова, 2015, с. 344).

Так, польські дослідження свідчать, що відносно того, як ідея інтеграції поширюється, збільшується прийняття людей з інвалідністю, включаючи позитивне ставлення до інклюзивної освіти (Кулеша, 2017, с. 93).

Разом з тим, невірно вважати, що інклюзивній освіті підлягають всі діти з особливими потребами. Є категорії дітей, які з різних причин не можуть перебувати серед нормо типових дітей, але це не означає, що не відбувається їх соціалізація. Включення їх в соціально-освітнє середовище відбувається в інших типах навчальних закладів: закладах дошкільної освіти компенсуючого типу, спеціальних загальноосвітніх школах, навчально-реабілітаційних центрах, навчально-виховних комплексах та ін. Переваги таких закладів полягають у наявності кваліфікованих фахівців, сприятливих умов для навчання, виховання і корекційно-педагогічної допомоги та великому досвіді роботи з такою категорією дітей. Це якнайкраще сприяє та відкриває широкі можливості для їх соціалізації і входженню до соціально-освітнього середовища (Гордієнко, 2014, с. 32).

Від діяльності закладів нового типу значну користь можуть отримувати заклади інклюзивної освіти. Налагоджування зв'язків та тісна співпраця між ними буде сприяти підвищенню фахового рівня педагогічних працівників (на це також спрямована діяльність й Інклюзивно-ресурсних центрів), участі педагогів спеціальних закладів у засіданнях педагогічних рад та методичних об'єднань, отриманню консультацій, залученню вузькопрофільних фахівців до роботи в інклюзивних навчальних закладах тощо.

Проте, важливо розуміти, що соціалізація осіб з особливими освітніми потребами та їх інтеграція до суспільства – це не чіткий розклад, план або схема, ніякий навчальний заклад не зможе цього зробити, якщо у цьому процесі не будуть активно задіяні батьки. Тому це кропітка робота батьків і фахівців, їх спільні дії, які сприятимуть розвитку здібностей дитини та її соціально-освітній адаптації й інтеграції (Сяба, 2013, с. 166).

Саме сім'я є найкращим середовищем для розвитку особистості дитини, головним інститутом виховання, який відіграє значну роль в розвитку

суспільства, особливо якщо ця дитина обмежена у своїх можливостях (Сяба, 2013, с. 164). Разом з тим, сім'я, у якій з'являється дитина з особливими потребами, потрапляє у повністю нову емоційну і суспільну ситуацію, яка порушує їхнє дотеперішнє функціонування. Внаслідок цього у багатьох із них виникають подружні конфлікти, розпадаються сімейні узи, значно обмежуються контакти із зовнішнім оточенням тощо. Така дезорганізація сімейного життя призводить до зміни в емоційних стосунках батьків щодо дитини та застосування невідповідних методів виховання (Котормус, 2017, с. 80). Так не має бути, адже батькам та іншим членам родини належить вирішальна роль у тому, щоб дитина розвивалася, ставала особистістю, яка може приймати самостійні рішення та займати активні життєві позиції. Для цього батьки повинні підвищувати свою компетентність, отримувати спеціальні знання, у відповідь має бути постійний психологічний супровід та підтримка сім'ї, допомога їй в організації освітньої діяльності, відпочинку дитини і т.д. (Сяба, 2013, с. 166).

Особливу роль в соціалізації відіграє стиль сімейного виховання, загальний психологічний клімат сім'ї, ставлення батьків до дитини. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя і практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності. Саме батьки повинні вчити дитину будувати розумні взаємини з однолітками під час прогулянок та спільної діяльності (Соболевська, 2004, с. 174–175). Також такі сім'ї вимагають адекватної підтримки з боку спільноти. Адже оточення таких сімей відіграє важливу роль у становленні та розвитку дітей з особливими потребами. Якщо суспільство не готове прийняти цих дітей, то це значно вплине на подальший їх розвиток і соціалізацію (Хворова, 2015, с. 335-336).

Проте, практика свідчить, що у нас є поширеними низка типових проблем сімей, у яких виховуються діти з особливими освітніми потребами. Так, батьки не завжди або не вчасно звертаються до Інклюзивно-ресурсних центрів, які є

важливим елементом майбутньої соціалізації дитини, відповідно, втрачається дорогоцінний час; інколи батьки пропускають найважливішу ланку для соціалізації та соціально-освітньої інтеграції своїх дітей – Заклад дошкільної освіти або ж переводять дітей з молодшої в старшу групу, що шкодить не лише соціалізації, але й розвитку такої дитини; батьки таких дітей, здебільшого, самі виконують завдання замість своїх дітей або жорстко нав'язують їм дії й ретельно їх контролюють, що не дозволяє дітям діяти самостійно в різних життєвих ситуаціях і впливає на подальшу соціалізацію, також батьки, зазвичай, саботують всю «роботу з сім'єю»; ухиляються від «ретельного вивчення проблем сім'ї»; не відвідують заходи, які зазначені в плані роботи закладу; не приймають участь у складанні та корегуванні індивідуального плану розвитку дитини (Сілявіна, 2016, с. 44). Така ситуація є тому, що батьки не мають мотивації брати участь в діях, які, на їх думку, ніяк не впливають на те, що насправді їх хвилює. Зміни такого становища можливі лише внаслідок повної зміни акцентів у цьому питанні: фахівці та адміністрація закладу мають вважати батьків «роботодавцями» та «замовниками послуг» усієї системи інклюзивної освіти, а батьки, розуміючи яка на них лежить значна відповідальність, підвищувати свою компетентність (Хворова, 2015, с. 344).

Сучасна практика спеціальної педагогіки та психології свідчить про необхідність активного вивчення всього спектра проблем сім'ї, яка виховує дитину з особливими потребами. Відповідно, акцент соціально-педагогічного впливу переноситься на сім'ю особливої дитини, де посилена увага приділяється позитивному впливу близьких на дитину, створенню сприятливих умов для її навчання, розвитку та соціалізації та підвищенню батьківської компетентності (Оксенчук, 2018, с. 39).

Науковці та фахівці часто стверджують, ставлячи у приклад батьків з високою та найвищою батьківською компетентністю – як було б добре, якби усі батьки були такими. Але насправді, співпраця з такими батьками не є легкою справою, вона вимагає від самих фахівців постійного професійного зростання. Оскільки, щоб взаємодіяти з батьками з найвищою психолого-педагогічною

компетентністю, фахівець сам повинен мати найвищу професійну компетентність (Хворова, 2015, с. 343-344).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, інтеграція дітей з особливими освітніми потребами в соціальне середовище полягає у створенні психологічно-педагогічних умов для навчання та спілкування, взаємодії такої дитини в інклюзивному закладі. Найголовніша роль у цьому процесі належить сім'ї. Надання спеціалізованої допомоги та підтримки такої сім'ї відіграє життєво важливу роль у зміцненні соціально-освітньої інтеграції та сприяє умовам, які дозволяють дітям адаптуватися до соціального середовища.

У майбутніх дослідженнях важливо розглянути проблеми залучення дітей з особливими потребами до спільноти дошкільного навчального закладу, створення у ньому відповідного середовища, орієнтованого на їхній розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гордієнко Н. М. Дослідження соціалізації осіб з особливими потребами в умовах навчально-реабілітаційного центру. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2014. Серія 19. Вип. 25. С. 32.
2. Гуцуляк Л. І. Соціально-освітнє середовище в педагогічному процесі школи. *Молодий вчений.* 2017. № 5 (45). С. 304-306.
3. Котормус О. А. Інтеграційна освіта у перцепції батьків. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т./ за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова.* – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т.2. – С. 80.
4. Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.* Серія: Педагогічні науки. 2013. Вип. 110. С. 4–5.
5. Kulesza E. M. Plusy i minusy edukacji włączającej w opinii kazachskich rodziców uczniów klas pierwszych. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: вип. 9, у 2 т./ за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова.* – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. – Т.2. – С. 93.
6. Оксенюк О. Соціальний супровід сім'ї дитини з особливими потребами. *Social Work and Education*, Vol. 5, No. 1., pp. 39, doi:10.25128/2520-6230.18.1.4

7. Палилюлько О. М. Шляхи покращення реабілітації дітей з особливими потребами. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2017 р. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2017. Вип. 2. С. 236–237.
8. Сілявіна Ю. Концепт педагогічної реабілітації вихованців з особливими освітніми потребами в сучасному професійно-педагогічному дискурсі. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2016. Вип. 2 (17). С. 44, doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1599>
9. Соболевська І. Особливості соціалізації розвитку учнів із спеціальними потребами. *Вісник Львівського університету*. Серія педагогічна. 2004. Вип. 18. С. 172–175.
10. Сяба М. О. Роль сім'ї у вихованні дітей з особливими потребами. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля / гол. ред. Г.П. Шевченко. Луганськ: вид-во СХУ ім. В. Даля. 2013. Вип. 3 (56). С. 164, 166.
11. Хворова Г. М. Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно-педагогічному аспекті. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006. 2015. Вип. 5. Том 2. С. 335–336, 341-345.